

BOLALARDA NUTQ MADANIYATINI TARBIYALASH METODI

Tursunova Feruza Sa'dullayeva

*Farg'ona viloyati Pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi
"Maktabgacha, boshlang'ich va maxsus ta'lim metodikalari" kafedrasini o'qituvchisi*

Bolalar nutqida tovush madaniyatini tarkib toptirishning birdan-bir muhim vositasi eshitish nutqini rivojlantirishdir. Eshitish nutqining rivojlanishi bilan bola nutqni, ayniqsa, so'zning tovush tuzilishini tez va to'g'ri o'zlashtirib oladi. So'zning tovush tarkibini to'g'ri idrok qilish uni to'g'ri eslab qolishning muhim shartidir.

Eshitish nutqi bolada juda erta rivojlanadi. 2—3 haftalik bolada nutqqa, ovozga nisbatan ba'zi bir terma reaksiya boshlanadi; 5—6 oylarda u intonatsiyaga, keyinchalik nutqning ritmiga e'tibor beradi. 2 yoshga yetganda ona tilidagi hamma tovushlarni eshitadi va uni bir-biridan ajrata oladi. 2 yashar bolada eshitish nutqi tarkib topgan deb hisoblash mumkin, chunki u ona tilidagi hamma tovushlarni ajratadi, eshitish nutqining bunday darajada bo'lishi nutq orqali amaliy aloqa qilish uchun yetarlidir, lekin o'qish va yozishni o'rganish uchun yetarli emas. O'qish va yozishni egallash uchun bolada yangi, yuqori darajadagi eshitish nutqi rivojlangan bo'lishi kerak, tovushlarni analiz qilish yoki fonematik idrok qilish, so'zda qaysi tovush eshitilganligini va miqdorini aniqlash qobiliyati o'sishi lozim.

Hamma yosh guruhlarida eshitish nutqini tarkib toptirish ishi olib boriladi. Eshitish diqqatini rivojlantirishda didaktik o'yinlar katta rol o'ynaydi. Kichik guruhlarda eshitish nutqini tarkib toptirish mashg'ulotlarida musiqa asboblari, ovoz chiqaradigan o'yinchoqlardan foydalaniladi. Ular vositasida bolalar ovozning kuchi va xarakterini ajratishni o'rganadilar. Masalan, «Qaerda chalindi?» degan o'yinda bir bola ko'zini yumib, qay tomondan qo'ng'iroqning ovozi kelayotganini qo'li bilan ko'rsatishi kerak. Agar bola to'g'ri topsa, tarbiyachi «To'g'ri!» degandan keyin ko'zini ochadi. Qo'ng'iroqni chalgan bola qo'lini ko'tarib, qo'ng'iroqni ko'rsatadi. Agar yangilishsa, topish uchun unga yaia bir marta imkon beradi, so'ng boshqa bola o'yinga chiqariladi, «Top-chi, nimani chaldilar» o'yini ham keng tarqalgan o'yinlardan biridir.

Katta guruhlarda eshitish idrokini o'stirish faqat shunga o'xshash o'yinlardagina emas, balki radio, disklarni eshittirish usulidan ham foydalaniladi. «Bir minut tinchlik» o'yinini tez-tez tajriba qilib ko'rish, uni «Kim ko'p eshitadi», «Xonada nima haqida gaplashayotirlar» degan mashqlar bilan almashtirib turish lozim. Bu mashqlar davomida alo-hida bolalarga eshitgan narsalarini talaffuz etishni taklif qilish mumkin. (jo'mrakdan suv tomchilayapti, ko'chadan mashina shovqini eshitildi, chumchuq chirqillayapti va boshqalar).

Nutq va so'zdagi tovushlarni idrok qilish va yaxshi tushunish uchun eshitish nutqini rivojlantiruvchi o'yinlar, masalan: «Men nima dedim, top» didaktik o'yini o'tkaziladi.

Tarbiyachi bolalardan bir necha metr narida turadi, keyin bolalar eshitib, topishlari uchun lozim bo'lgan so'z yoki jumlani avval sekin, keyin shivirlab talaffuz etadi. Bolalarga o'yin qoidasi tushuntiriladi: «Men bir so'zni sekin aytaman, siz diqqat bilan eshiting va nima aytganimni toping. Men kimni chaqirsam, shu bola nima eshitganini aniq va baland ovoz bilan aytib beradi».

Kichik guruhda bu o'yin dastlab ko'rsatma materiallar bilan o'tkaziladi. Tarbiyachi bolalar oldida turgan o'yinchoqning nomini sekin aytadi va bolalarga qiyin bo'lmagan topshiriq beradi («Dilbar, qo'g'irchoqni karavotga yotqiz», «Botirjon, bayroqchani vazaga qo'y»). Tarbiyachi bu topshiriqlarni bolalarga qarab turib beradi, bu esa bolalarni aytilgan so'zlarning artikulyatsiyasini ko'rib, tez topishlariga yordam beradi. Bir necha takrorlanishdan so'ng o'yin topshirig'i murakkablashtiriladi. Tarbiyachi so'zni bolalarning orqasida turib talaffuz etadi, topshiriq bir marta aytiladi. 4—6 bola chiqib nima eshitganliklarini aytadi, so'ng kim to'g'ri topganligi aniqlanadi. Katta guruhlarda bu o'yin variantlari ancha murakkablashtirib o'tkaziladi. Tarbiyachi bolalarga eshitalishi jihatidan bir-biriga yaqin bo'lgan so'zni topishlarini taklif qiladi. (Masalan, ko'k-ko'p, yil-yo'l, suv-sut, tiz-tiz, tuz-tuz). «Men nima dedim, top» o'yini 3—7 minut davom etadi.

Ovoz sur'atini farq qilish uchun turli variantlardagi o'yinlardan foydalaniladi. Masalan: «Top-chi, kim chaqirdi?» degan o'yinda kichkintoylar o'rtoqlarini ovozlaridan topadilar. Katta bolalarga qanday chaqirganligini (sekin, qattiq, tez, muloyim) aniqlash topshirig'i beriladi.

Tarbiyachi o'yinda qo'llaniladigan so'zlarni oldindan tanlashi lozim. Tanlangan so'zlarning mazmuni bolalarga tanish bo'lishi, birinchi navbatda tanlangan so'zlar tovush tarkibi jihatidan qiyin bo'lmasligi, so'ng ovoz chiqarish (eshitilish) jihatidan oson, lekin mazmuni har xil bo'lishi lozim. (masalan, suv-sut, tiz-tuz).

Nafas olish tovush chiqarish va nutq bilan mahkam bog'langan. Nafas olish 2 xil bo'ladi. Nutqsiz va nutqli. Nutqsiz nafas o'z-o'zidan chiqadi, bola nafas oladn va chiqaradi. Maktabgacha yoshidagi bolalarda nutqli nafas olish o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Bu hususiyatlar avvalo o'pkaning kichikligi va nafas muskulla-rining bo'shligiga bog'liqdir, bolalar nafasi chuqur emas, shuning uchun ular tez, keskin, ko'p vaqt shovqinli nafas olib chiqaradilar, yelkaları keskin ko'tariladi, ularda har bir so'z oldidan, o'rtasida nafas olish, nafas olaturib so'zlash kabi hollar uchraydi.

Nutqi tezlashgan bola entikadi, so'zning, jumlaning oxirini yamlab yuboradi. Muskullarning zaifligidan ko'pchilik bolalarda gavdaning holati noto'g'ri: bosh pastta egilgan, kiftlar oldinga chiqqan ko'krak ichiga kirib ketgan bo'ladi. Tarbiyachining vazifasi bolani nutq jarayonida to'g'ri nafas olishga o'rgatish va nutq davomida nafas olishda uchraydigan nuqsonlarni yo'qotib borishdir. Nutqsiz va nutqda nafas olish bir-biridan farq qiladi. Nutqsiz nafas olishda nafas olish bilan chiqarish vaqti barobar, tartibli navbatlashib turadi, nafas burun orqali olinadi. Nutqda nafas olganda nafas olish vaqt jihatidan tez, nafas chiqarish nafas olishga qaraganda birmuncha uzun bo'ladi. Nafas ham og'iz, ham burun orqali olinadi. Nutqda nafas olishning eng yaxshi turi diafragmali, quyi qovurg'a

yordamida nafas olishdir (nafas olganda diafragma pastga tushadi va pastki qovurg'a ikki tomonga kengayadi, shuning uchun kiftlar ko'tarilmaydi).

Bolada avvalo tinch, shovqinsiz, kiftni ko'tarmay nafas olishni rivojlantirish lozim. Nutq vaqtida uzoq nafas chiqarish bolaning yoshiga mos bo'lishi kerak. Kichik guruhda bola nafas chiqarish vaqtida 2-3 so'zlik jumlani, o'rta va katta gramma bolasi 3-5 so'zlik jumlani talaffuz etishi lozim.

Bolalarni shoshmasdan so'zlashga, har bir jumlani so'zlab yoki har bir she'r misrasini o'qib bo'lgandan so'ng pauza qilishga odatlantirish kerak. Nutqda nafas olishni rivojlantirish uchun bola yoshiga mos nafas oladigan o'yin va mashqlardan foydalanish zarur. Kichik guruhda bolalarga juda yoqadigan sovun ko'pigini uchirish, par, yupqa rangli qog'ozlarni puflab uchirish o'yinlari o'tkaziladi. Bunday o'yinlarni o'tkazgan vaqtda bolalarni nafas olganda yelka qismlarini ko'tarib yubormasliklariga e'tibor berish lozim. Bunday nafas oladigan o'yinlarni uch minutdan ortiq o'tkazmaslik va o'yin vaqtida dam berib borishga e'tibor berish kerak. Katta guruhlarda qo'llarni ohista yuqoriga—elka barobarligida ko'tarish— nafas olish, sekin-asta qo'llarni pastga tushirib, s-s-s deb nafas chiqarish mashqlari o'tkaziladi. Bolalar s-s-s-s tovushini to'rtiychi to'xtatgunga qadar cho'zib aytadilar.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, bolalar adabiy til talaffuzini to'g'ri o'zlashtirishlari va uni takomillashtirishlari uchun tarbiyachi juda ko'p kuch sarflashi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sabirdinov, A. (2019). Sketches to the novel "Night and day" by Chulpan. Scientific journal of the Fergana State University, 1(6), 119-120.

2. Sabirdinov, A. G. (2021). Interpretation of Characters in Utkir Hoshimov's Story "Yanga". International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding, 8(6), 196-200.

3. Sabirdinov, A. (2020, December). ASKAR KASIMOV IN THE UZBEK POETRY OF THE XX CENTURY THE ROLE AND IMPORTANCE OF CREATION. In Конференции.

4. Sabirdinov, A. G. (2021). Interpretation of the banned period in the stories of Naim Karimov. Asian Journal of Multidimensional Research, 10(11), 4-91.

5. Сабирдинов, А. Г. (1993). Слово и образ в поэзии Айбека.

6. Oripova, G. (2019). UZBEK POETRY AND THE WORLD LITERATURE IN THE YEARS OF INDEPENDENCE. Scientific Journal of Polonia University, 32(1), 116-120.

7. Oripova Gulnoza Murodilovna. (2019). THE PECULIARITIES OF VAZN METER IN UZBEK POETRY OF THE INDEPENDENCE PERIOD. International Journal of Anglisticum. Literature, Linguistics and Interdisciplinary Studies. Volume: 8 /Issue:2/. – Macedonia, 2019. –P.33-39.

8. Murodilovna, O. G. (2020). Melody and musicality in Lyrics. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(11), 656-664.

9. Oripova G. M., Tolibova M. T. Q. Composition Of Modern Uzbek Stories //The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – Т. 3. – №. 03. – С. 245-249.

10. Oripova, G. (2020, December). RHYTHM AND MYTHING IN LYRICAL GENRE. In Конференции.

11. Oripova, G. (2019) "Traditions of folk ballads and distinctiveness of uzbek poetry of independence period," Scientific journal of the Fergana State University: Vol. 2 , Article 12.

12. Oripova, G. M. (2021). Genesis And Essence Of Genre Concept. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 3(12), 90-94.

13. Oripova, Gulnoza, & Ibrohimova, Gulchiroy (2022). SIROJIDDIN SAYYID IJODIDA MUMTOZ MUSHTARAKLIKLAR. International scientific journal of Biruni, 1 (2), 251-255.

14. Oripova, Gulnoza Murodilovna, Akhmadjonova, Okila Abdumalikovna, Kholmatov, Oybek Umarjon Ugli, & Muminova, Tabassum Siddigovna (2022). INTERPRETATION OF MOTHER IMAGE IN LITERATURE. International scientific journal of Biruni, 1 (2), 304-309.

15. Oripova, Gulnoza, & Alijanova, Maftuna Azimjon Qizi (2022). ASQAD MUXTORNING "CHINOR" ROMANIDA AYOL PORTRETINING BADIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI. International scientific journal of Biruni, 1 (2), 221-226.

16. Oripova, Gulnoza Murodilovna, & Abdurasulova, Nafisa Abdumannob Qizi (2022). O'ZBEK NASRIDA URUSH MAVZUSI VA "YO'QOTILGAN AVLOD" MUAMMOSI. International scientific journal of Biruni, 1 (2), 213-220.